

ՍԵՐՁԵՅ ՍԱՐԻՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 19-ՐԴ ՂԱՐԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում ապացույցի ենթակա հարց չէ: Այն միանգամայն հավաստի իրողություն է դարավոր բռնությունների, հափշտակված պատմական Հայաստանի, բնաշախարհից օտարված ազգային զանգվածների, միլիոնավոր զոհվածների անհերքելի վկայությամբ: Բայց որպես պատմական եղելություն, դա արժանի է խոր ու համակողմանի ուսումնասիրության, և դրա գիտական իմացությունն ուսանելի է ոչ միայն իրավական ու դիվանագիտական տեսակետից, այլև քաղաքակրթության, Արևելքի ու Արևմուտքի բախման, կրոնական մաքառումի, մարդաբանության, ցեղային հատկանիշի, սաղիզմի հոգեբանության ճանաչման առումով: Առավել ևս, որ թուրքի ցեղային այդ ծրագիրը շարունակվում է գործել նաև այսօր, ավելի կատարելագործված, ավելի ստոր ու ավելի ոճրագործ եղանակներով: Այս իմաստով հայոց ցեղասպանության խնդիրը պետք է քննել ներկա իրադարձությունների դիտակետից, իրերի տրամաբանության մեջ հայտնաբերելու պատմության փորձը:

«Կարամազով եղբայրներ» վեպում Դոստոևսկին թուրքական վանդալիզմի հոգեբանությունը արտացոլող մի այսպիսի պատկեր է ներկայացնում. «Իրոք, երբեմն խոսում են մարդու «գազանային» դաժանությունների մասին, բայց դա սոսկալի անարդարություն և վիրավորանք է գազանների նկատմամբ, գազանը երբեք չի կարող այնքան դաժան լինել, որքան մարդը, այնպես արտիստորեն, այնպես գեղարվեստորեն դաժան: Վագրը պարզապես հոշոտում է, պատառոտում է և միայն այդ կարող է անել: Նրա մտքովն անգամ չէր անցնի մարդկանց ականջները զանել ցանկապատին և ամբողջ գիշեր թողնել այդպես, եթե նույնիսկ ի վիճակի լիներ անելու այդ բանը: Իսկ այդ թուրքերը, ի միջի այլոց, հեշտասիրությամբ տանջել են նաև երեխաներին, մոր արգանդից դաշույնով կտրել-հանելուց սկսած մինչև ծծկեր երեխաներին վեր նետելը և սվինի ծայրով բռնելը՝ այն էլ մոր աչքերի առաջ: Հենց բուն հեշտանքն էլ մոր աչքերի առաջ անելն է: Բայց ահա մի այսպիսի տեսարան հատկապես հետաքրքրել է ինձ: Պատկերացրու ծծկեր մանկիկը՝ դողալիս ու մոր ձեռքերին, շուրջը՝ ներխուժած թուրքեր: Նրանք մի զվարճալի խաղ են սկսել, փայփայում են փոքրիկին, ծիծաղում են, որպիսի նրան էլ ծիծաղացնեն, հաջողում են, մանկիկը ծիծաղում է: Այդ ռոպեին թուրքը նրա վրա ատրճանակ է ուղղում՝ դեմքից չորս մատնաչափ հեռավորությամբ: Մանկիկը ուրախ ծվլում է, թաթիկները երկարում, որ բռնի ատրճանակը, և արտիստը հանկարծ չրթացնում է բլթակը ուղիղ նրա երեսին, ջախջախում նրա գլուխը... Արվեստ է, այնպես չէ՞: Ի դեպ ասում են, որ թուրքերը քաղցրավենիք շատ են սիրում»:

Ավելի սպառիչ դժվար է բնութագրել թուրք ռասսայի էթնիկական հատանիշը և կասկած չկա, որ ոճրագործի «արտիստական» այս հաճոյասիրությունն առավել հնարամիտ է դրսևորվել Հայաստան աշխարհում, քան

Բուլղարիայում, որ ներկայացնում է Դոստոևսկին: Երևույթի արտացոլումը գեղարվեստական գրականության մեջ իմացաբանական հենց այն առանձնահատկությունն ունի, որ փաստի գործողության մեջ հայտնաբերում է հոգեկան-զգացական արտածումը, այսինքն ոճագործության կենսահոգեբանությունը: Այս տեսակետից առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում հայ գեղարվեստական գրականության ընծեռած նյութը: Առհասարակ ազգի տրոհման, տարրալուծման, անէացման հարցը եղել է 19-րդ դարի և 20-րդ դարասկզբի հայ գրականության առաջնակարգ թեմաներից մեկը: Հայ դասական գրողների՝ Աբովյանի, Ալիշանի, Նալբանդյանի, Րաֆֆու, Պատկանյանի, Պարոնյանի, Փափագյանի, Պռոշյանի, Սրվանձտյանի, Կյուրճյանի, Թվկատինցու, Ջարդարյանի, Ահարոնյանի, Առանձարի գեղարվեստական պատկերներում դժոխային դրվագներ է հյուսել հայոց դանթեականը՝ բռնության, հալածանքի, տեղահանության, սովի, համաճարակի, կողոպուտի, ֆիզիկական հաշվեհարդարի, զանգվածային ոչնչացման քաոսում իրագործելով ազգի բնաջնջման մի ծրագիր: Իսկ որպես մղձավանջային սարսուռների արձագանք հայոց մուսանները Պեշկեպաշյանի, Դուրյանի, Հովհաննիսյանի, Թումանյանի, Իսահակյանի, Սիամանթոյի, Վարուժանի, Տերյանի բանաստեղծական ներշնչանքները տողորել են ազգային վշտի մոտիվներով, երկինք առաքելով կորսված իղձորի, խորտակված երազների, կարոտի, մահվան, անդարձ ուղիների տիեզերական թախիծը:

Իր ուղեգրություններում, պատմական ակնարկներում, հայրենասիրական խոհերում Արաքսից անդին գտնվող երկիրը Աբովյանին ներկայացնում է որպես մութ, խավար ու դժոխային մի աշխարհ, ուր լենկթեմուրների, թաթար մոնղոլների և այլ վայրենի հորդանների հետնորդը՝ «բարնարոս թուրքը» բռնության ու սարսափի ուրվականն է կախել հայոց երկնականարից, և ուր հայ ժողովուրդը «ինքնահորդոր գոհաբերությամբ» իր լիներությունն է պահպանում «բարբարոսների ժանիքների մեջ»: Եվ արդեն 50-60-ական թվականներից սկսած հայ մամուլի օրվա լուրերում տիրապետող են դառնում գավառներում թուրքերի ու մահմեդական այլ ցեղախմբերի ասպատակությունների վերաբերյալ տազնապալից հաղորդումները: «Օր չըլլար, շաբաթ չըլլար, որ զանազան քաղաքներեն առաջնորդներ ու անկարգ և ազգավեր ընթացքից ու ինքնակոչ բռնավորներու բարբարոսների նկատմամբ նամակներ չգան», - հաղորդում է Սվաճյանի «Մեղուն» (1864, N 244): «Գավառներու մեջ հայերու արյուն կը հոսի բռնության ձեռքով, հարստահարությունները կը կրկնապատկին, թշվառության ճիվաղ դեմքը օրե օր նահատակները կը շինե», ահագանգում է Չիլինկիրյանի «Ծաղիկը» (1862, N 43): Զեյթունի ապստամբությունը (1862) բռնադատված ժողովրդի բողոքի ու ցասման ցույց էր Օսմանյան Թուրքիայի ազգահալած քաղաքականության դեմ: Դաժանորեն ճնշվում է ապստամբությունը, արևմտահայ իրականության մեջ մոլեգնում է քաղաքական ռեակցիան, ըստ էության ոչնչացնելով սահմանադրական իրավունքի փշրանքները: «Քնար և շիրիմ», «Մերձ ի մահ» եղերերգություններում Պեշկեպաշյանը հայրենի երկիրը պատկերում է որպես «ավերակված ամայություն», ուր «սև գիշերների» մղձավանջում լսվում է միայն բուխ «չարագուշակ» կռիւնը: «Նոր սև օրերում» Դուրյանը տեսավ «արցունքներու լոկ երկինք», «Մոխիր հագած, արյուն ծծած սև հողեր», ուր «Մառախուղ են հագեր դաշտքն ու լեռինք» և «ոտնակոխ հայուն սիրտը և տաճարը»:

70-ական թվականներին Թուրքիայում տեղի է ունենում պետական հե-

ղաշրջում: Գահ է բարձրանում Սուլթան Համիդը և արյունոտ բռնատիրությունը հայոց ցեղասպանությանը տալիս է պետական քաղաքականության կերպարանք, օրակարգի մեջ դնելով «հայկական հարցի» լուծման թուրքական տարբերակը: Մահմեդական խառնամբօխի ներխուժումը հայկական գավառները աստիճանաբար փոխակերպում է երկրի էթնիկական կազմը: Հայերի թվական գերակշռությունը աստիճանաբար նվազում է այլատարր ցեղերի հարաբերությամբ, հարկադրական պանդխտությունից հայազրկվում է պատմական բնաշխարհը: Մի ականատես այսպես է նկարագրում իր տպավորությունը Ալաշկերտի գավառից. «Ուղևորության ժամանակ շատերը ճանապարհին վրա կը մնան կիսամեռ կամ դիակացիալ, գարշահոտություն կը տիրեր ամենուրեք և Պայազետեն մինչև Վաղարշակերտ ամբողջ դաշտն ծածկված էր դիակներով... Այս սովյալ ու խոտակեր մարդոց շատերուն երեսներն, աչքերն, ձեռքերն, փորն ու ոտները ուռած են և ասոցմե հիվանդություն մը գոյանալով սկսած է և հարուստ և առողջ անձանց ալ ազդել» (Լեո, Գրիգոր Արծրունի, հ. 2, էջ 140-141): Մի այլ իրողություն է ներկայացնում Գարեգին Սրվանձտյանը «Թորոս աղբար» գրքում. «Թրքաց հին բռնության արդյունք է, որ Զիլեի հայք ամբողջ թուրքերեն կը խոսին, երբեք հայերեն չգիտեն, անչափ կը զարհուրեն տաճիկերեն և կատարելապես ստրուկ են անոնց առջև...» («Թորոս Աղբար», 1879, էջ 73):

Ականավոր հրապարակախոս Մ.Մամուրյանի բնորոշմամբ, ազատությունը Թուրքիայում իրական է միայն «գերեզմանի մեջ»: Անիրավությունների համատարած դժոխքում իշխող բարբարոսի՝ «առաջնորդը, կուսակալը, քննիչը, դիվանագետը, քյուրտը և չերքեզը խոսքը մեկ ըրեր են Փոքր Ասիո ու Հայաստանի ժողովուրդները կեղեքելու, խուզելու և անոր կործանումը փութացնելու համար...», «... ջուրի տեղ արյուն կը խմեն, հացի տեղ մարդու միս կուտեն, անկողնի տեղ արյունալի դիակներու վրա կը պառնեն և ժողովուրդն կ'սպասեն, ինչպես կ'սպասեն գառնուկներ սպանդարանին դուռն...» («Արևելյան մամուլ», 1879, N 202):

Թուրքական ժանտախտի սարսափները այլաբանական դիպուկ ու խորհմաստ բնութագրումներ են ձևակերպել Հակոբ Պարոնյանի երգիծական առածներում, կալամբուրներում, այլուզիաներում, լուրերում: Այս տեսակետից հատկապես նշանակալից են «Կամիթներ», «Հոսհոսին ձեռատետրը», «Ծիծաղը»: Թուրքիայում «ճշմարտությունը դազաղի մեջ է դրված», իսկ ողջամտությունը, անաչառությունը, անկեղծությունը գրանցվել են «հանցանքներուն ցանկին մեջ»: «Գավառաց մեջ հայերն ապահովություն չունին, ոչ ստացվածքի, ոչ կյանքի և ոչ պատվի, խեղճերը կը կողոպտվին, կը սպաննվին և այս վիճակին մեջ բազկատարած գթությունը կը հայցին: Գավառաց մեջ հայոց հպատակությունն գերություն է, գերությունն ավելի գեշ է», -գրում է Պարոնյանը:

Հայերի հանդեպ թուրքական ոճրագործությունները մի ամբողջ մոտիվ են կազմում Ռաֆայել Պատկանյանի պոեզիայում: «Մշեցու հեկեկանքը», «Ղարիբ մշեցի», «Ծերուկ վանեցի», «Հազարեն մեկը», «Հայի արյուն», «Թալանած գեղ», «Երկու պատկեր» և այլ բանաստեղծություններում, նա ազատագրական պայքարի կոչելով նահատակ ժողովրդին, Արևմտահայաստանը ներկայացնում է որպես ոճիրների, մահվան ու ողբի երկիր: Թուրքը «հաճույքի համար» իր սուրը լվանում է հայի արյունով, «սուլթանի տոփոտ պասքը հագնում է» պարկեշտասուն հայ աղջիկներով, ուր բռնի ուրացությամբ Քրիստոսի սուրբ խաչը պղծվում է Մահմեդի գարշահոտ հավատով, և կրակի են մատնված տուն, եկեղեցի, պարտեզ ու այ-

գի» և դեռ երեկ ճոխ ու վաստակած նահապետական գերդաստանը այսօր մխում է «թշվառ անթաղ դիակներով»:

Թուրքիայի պետական-քաղաքական կառուցվածքի և Արևմտահայ ժողովրդի ողբերգական կացության գեղարվեստական մի ամբողջ հանրագիտարան է Րաֆֆու ստեղծագործությունը: Ուղեգրություններում, նամակներում, վեպերում ու հրապարակախոսական աշխատություններում վերլուծելով 19-րդ դարի Թուրքիայի սոցիալական, իրավական ու տնտեսական կյանքը, նա բացահայտել է ֆեոդալիզմի ու կրոնական ֆանատիզմով ուռճացած բռնապետության այլանդակությունը, քաղաքակրթության ողբերգական բախումը բարբարոսության վանդալային արշավին: Բնութագրելով Արևմտյան Հայաստանի ներքաղաքական կացությունը՝ Րաֆֆին «Ջալալեդին» վեպում ասում է. «Հակառակ ազգություններ՝ մեկը վերջին ստրկության հասած հայը, մյուսը վերջին բարբարոսության հասած Մահմեդականը»: Եվ որովհետև մահմեդական գերիշխող բարբարոսը ավազակաբարո է և գործում է «հափշտակեցեք, կողոպտեցեք, այրեցեք և կոտորեցեք» անասնական օրենքով, ուստի և հպատակի ֆիզիկական ոչնչացումը արդարացվում է «մարգարեի» պատվիրանով: Ժամանակ առաջ Սահրատին հայրենի եզերքը ներկայանում էր որպես մի գեղեցիկ արարչություն, «խոտավետ արոտներում արածում էին ոչխարների հոտեր, ձորերի մեջ կազմված էին խաշնարած հայերի վրաններ և հովիվների սրինգը հեռվից հնչում էր թռչունների առավոտյան ծայների հետ»: Իսկ ահա այժմ ոչ մի շունչ, ոչ մի կենդանություն, «մի չոր և ոչնչացնող ձեռք անցել էր այդ ընդարձակ տարածության վրայով, իր հետքից թողնելով ավերակներ և ամայություն»: Երբ անկասկած է ֆիզիկական ոչնչացումը, բարոյական սրբապղծությունը ինքնին վերաճում է սադիստական հաճույքի՝ պղծել եկեղեցու սրբությունը, վանականների մարմինն շիկացած երկաթով խարան դաջել, բռնաբարված ու անարգված կանանց մերկ շուրջպարի քաշել՝ «բարբարոսության ամենախայտառակ մի ցույց»:

«Խենթը» վեպը ցեղասպանության իրական հանգամանքների մեջ է ստուգում ազգային ազատագրության գաղափարը: «Կրոնական մոլեռանդությանը խառնված զինվորական անգթության հետ, անցնում էր, բարբարոսության ամեն չափից ու սահմանից, մարդը գազան դարձած, կեղեքում էր, մահացնում իր նմանին», գրում է Րաֆֆին, որոշակիորեն դիտելով ոչ միայն գոյության կռվի գործունը, այլև բարբարոսության հոգեբանական այն պատճառականությունը, որի անխուսափելիությամբ տեղի է ունենում Խեչոյի տոհմիկ գերդաստանի ողբերգական կործանումը: Դեռ երեկ Եփրատի հովտի հայաբնակ գյուղը գեղատեսիլ բնության հետ ծուլված հրաշակերտ էր ներկայանում և արարչության պարզներով օծում Խեչոյի նահապետական գերդաստանի առօրյան՝ յոթ որդիներով, հարսներով, թոռներով, ծոռներով, կովերի, գոմեշների, եզների, ձիերի ընտիր նախիրներով, հազարի չափ ոչխարի հոտով, ջրաղացով, ծիթհանով՝ տնտեսական մի գեղեցիկ կազմակերպության, աշխատանքի, վաստակի, պարտքի ու պարտականության ներդաշնակ բովանդակությամբ, աստծո օրհնությամբ, էթնիկական ոգու հազարամյա սովորությամբ: Թվում էր, թե հավերժությունը շնորհված է վերուստ, բայց քուրդ անասնաբարո ցեղախմբի արշավից հետո բոլորովին այլ է պատկերը. «հովտի ամբողջ տարածությունը ներկայացնում էր մի սգավոր անապատ... Կյանքը դադարել էր ամեն տեղ. դաշտերից չէր լսվում երկրագործի ուրախ երգը, արոտամարգերի վրա անասունները չէին արածում, ամեն ինչ լռել էր,

ամեն ինչ գտնվում էր խուլ մեռելության մեջ: Կարծես ապականության կործանիչ դեռ դեռ նոր անցել էր այդ թշվառ երկրի վրայով, ոչնչացրել էր բոլորը, ինչ որ ստեղծել էր մարդու աշխատասեր ձեռքը»: Խեչոյի գերդաստանի կործանումը հայերի ցեղասպանության գեղարվեստական այլաբանությունն է:

«Կայծեր» վեպի «Ի՞նչ է պարսիկը», «Ի՞նչ է քուրդը և ի՞նչ է թուրքը» ակնարկներում Րաֆֆին պատասխան էր տալիս որոշակի հարցերի, ցույց տալիս էթնիկական այն միջավայրը, որի մեջ դրված էր հայ ժողովուրդը: Վեպի հերոսները ուխտագնացներ են և շրջելով Հայաստան աշխարհի գավառներում՝ նրանք ամենուրեք ականատես են լինում ողբերգական սարսափների՝ ցնորված կորուսյալներ, կործանված ձակատագրեր, բռնաբարված կանայք, ավերված գյուղեր, կողոպտված եկեղեցի, անարգված սրբություններ, անսանձ կամայականություն, սպանելու իրավունք, պետականորեն հովանավորված ոճրագործությունների մղձավանջ, որի ընդերքից հառնում է հարյուրամյակների պատմության փորձով գուշակված ազգային աղետի տագնապալից ահագանգը. «Թուրքը այսօր անկիրթ բարբարոս է, բայց քաղաքակրթելուց հետո կդառնա կրթյալ ավագակ և այն ժամանակ ավելի վտանգավոր կդառնա... Մենք ունենք պատմություն, 850 տարվա պատմություն, թե ինչպես է վարվել մեզ հետ թուրքը: Նրա ամեն մի տողը արյունով և արտաքուսով է գրված: Ով որ ուրանում է պատմությունը, առաջ ինքն է կնքում իր դատապարտության դատակնիքը»: (Րաֆֆի, ԵԺ, հ.9, 1964, էջ 271-272):

90-900-ական թվականներին Հայաստանի ազգային-քաղաքական կացությունը մթազնվում է իշխող պետությունների վարչական խստություններով: Ցարական արքունիքի թուրքասիրական հակումները ուղեկցվում են հակահայկական գործողություններով (դպրոցների փակում, գրաքննչական վերահսկողություն, ազատագրական շարժումների արգելում), սուլթանի կառավարությունը եվրոպական պետությունների խոսքի դիվանագիտության շղարշի ետևում գործի է դնում «հայկական հարցի» լուծման իր տարբերակը: Անկարող լինելով տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամը լուծել «արտաքին պատերազմի» միջոցով, Սուլթան Համիդը ելքը գտնում է «ներքին պատերազմի» մեջ, ընդդեմ գլխավոր թշնամու՝ հայ ժողովրդի: Համիդեական նորաստեղծ գնդերով նա հայկական գավառները տրամադրում էր մահմեդական ցեղապետների ասպատակությանն ու հողի բռնի սեփականացմանը, ամենախիստ գրաքննությամբ փականք է դրվում ազգային մշակույթի, մամուլի և գրականության վրա: «Ամեն օր կը փնտրվին այն ամեն գիրքերն, որոնց մեջ Հայաստան բառն կը գտնվի: Ամեն օր կը ձերբակալվին և կը բանտարկվին Հայկա և Վարդանա պատկերներն», -գրում է Պարոնյանը: «Գահավեժ անկումի, խուճապական տագնապի, արյան արցունքի մեջ նսեմաստվեր կաղոտանար 1891-1895-ի մտավորական վերածննդի արևածագը», տագնապ է արտահայտում Արփիար Արփիարյանը:

Վարչական ու իրավական սահմանափակումներից Սուլթան Համիդն անցնում է բացահայտ հարձակման: 1894-1896 թվականներին թուրքական սատրապները ջարդեր են կազմակերպում Հայաստանի գրեթե բոլոր գավառներում՝ Սասունում, Էրզրումում, Տրապիզոնում, Մարաշում, Սեբաստիայում, Երզնկայում, Վանում, Բաղեշում, Խարբերդում և այլուր, որոնց ընթացքում զոհ են գնում ավելի քան երեք հարյուր հազար հայեր: Սա Մեծ եղեռնի նախերգանքն էր, քաղաքակրթության դարաշրջանի ցեղասպանության առաջին փորձը:

Նոր շրջան է թևակոխում ազգային մաքառումը: Ձևավորվում են ազգային-հեղափոխական կուսակցություններ, որոնք Հայաստանի ազատագրության հարցը հռչակում են որպես ազգային ծրագիր: «Դեպի Երկիր» կոչը լայն արձագանք է գտնում ժողովրդի բոլոր խավերում, կազմավորվում են կամավորական զնդեր, որոնք նահատակության են գնում հանուն ազգի փրկության, Հայոց լեռնաշխարհում հայտնվում է ֆիդային՝ ժողովրդական վրիժառու: Այս իրողությունը որոշակի ուղղություն է տալիս ազգային գաղափարաբանությանը, մամուլը և գրականությունը հագեցնում են թուրքական բռնությունների դեմ հայոց դիմադրական շարժման վավերագրական ու գեղարվեստական պատկերներով, գրականության մեջ հայտնվում է հայ հեղափոխականի կերպարը (Լևոն Շանթ, Երվանդ Օտյան, Ավետիս Ահարոնյան), ֆիդային մի ուրույն մոտիվ է գծում հայ երգի և բանաստեղծության մեջ (Ավ. Իսահակյան, Սիամանթո), պոեզիայում հնչում է ռոմանտիկական իդծերի փլուզման և ազգային վշտի արձագանքները (Հ. Թումանյան, Հ. Հովհաննիսյան):

«Պատկերներ թուրքահայ կյանքից», «Նամակներ թուրքաց Հայաստանից» պատմվածքների ու ակնարկների շարքերի սուր հանգամանքների վրա դիտված սյուժեներում, Վրթանես Փափագյանը արտացոլում է արևմտահայ իրականության հիվանդագին ջղաձգումները («Ենիչերի», «Ճգնավոր Եղո»), թուրք սատրապների ավազակաբարո ինքնիշխանությունը («Շահնա», «Արդար դատաստան», «Հաջի աղան»): Ավետիս Ահարոնյանը արտահայտում է կործանվող մի աշխարհի սարսուռները. «Պուտ մը կաթ», «Փշուր մը խաց», «Բաշոն», «Բախտի խաղեր», «Խավարես լուսին», «Դարավոր կաղնի», «Մայրեր» պատկերներում, «Սև օրեր», «Ռաշիդը», «Սրկի սուրբը», «Կյանքի դասը», «Կույրերը» վիպակներում գրողը ներկայացնում է փախուստի, սովի, գրկանքների, թշվառության զգայացուց տեսարաններ, հայոց մթնոլորտը տոգորելով ողբի, լացի, հառաչանքի ու տագնապի սրտակեղեք հեծեծանքներով: Որդեկորույս մայրերի, սովից մահացող մանուկների, անթաղ մնացած դիակների, հետապնդումից ձողոպրած փախստականի, մահվան ուրվականից հալածվածների, ողբի, աղերսանքի, ցնորամիտ գառացանքի մի համատարած մղձավանջ է իրականությունը, որ երևակայության հիվանդագին բորբոքումների մեջ ձև է տալիս անդրշիրիմյան ուրվապատկերների. «Սատանաները գնդակ էին խաղում հանձարների գանգերով լցված դամբարաններում: Բորենիները լիզում են բորբոսնած ոսկորները և դունչերը ձգած երկնքի երեսին ոռնում իրենց քաղցր կատաղությունը, բուերը հեծկտում են ավերակներում, օձերը ֆշշացնում փտած ծառերի խռոչներում և հսկայական մի չղիկ իր ջլուտ, գարշահոտ թևերով շրշյուն էր հանում և հողմահարում մռայլ մարդկության գունատ, մահադրոշմ ճակատը»: Թվկատինցու, Ռուբեն Զարդարյանի, Առանձարի, Արտաշես Հարությունյանի և այլ գրողների գեղարվեստական պատկերներում հայտնաբերվում է մի նոր աշխարհի հայոց բնօրանը՝ հիմնավորց ու ավանդական, բայց և բռնությամբ հափշտակված հայրենի եզերք, ուր կամայականությունների ու ծաղրուծանակի համատարած մթնոլորտում քայքայվում են բարոյական արժեքները և ավանդակեցության դարավոր սկզբունքները տեղի են տալիս լքումին, հեռացմանն ու ապաշխարանքին:

Հայրենի Ակնից եկող չարագուշակ լուրերի «գարհուրանքով» ձևավորվեցին Ատոմ Յարձանյան-Սիամանթոյի բանաստեղծական մտապատկերները: Մղձավանջային տեսիլներում հառնում է հոշոտված ծննդավայրը և գարհուրանքի ճիչը փոխակերպում բանաստեղծության՝ «Կոտո-

րած, կոտորած, կոտորած... Եվ բարբարոսները ավարով և արյունով կը դառնան...»: «Դյուցազնորեն» շարքում պատգամախոսելով վրեժի, ըմբոստացման, հաղթանակի ու խաղաղության արշալույսների ծագումը, Սիամանթոն «Հայորդիներում» ներբողում է հայ հեղափոխությունը, խորհրդանշելով Գաղափարի ու կամքի մի հզոր ես, որի անունը Պայքար է, իսկ վախճանը՝ Հաղթանակ: «Հոգեվարքի և հույսի ջահերում» մաքառման երգը տեղի է տալիս խոհափիլիսոփայական մտորումին: Արյունոտված հովիտների վերիուշը «չարչարանքի երազներում» այլափոխվում է մահվան տեսիլների և անդրշիրիմյան աղաղակների մշուշից առկայծող աստղերը վերստին ավետում են «հաղթանակի Ռազմերգի որոտումը»:

Սիամանթոն այն բացառիկներից էր, որ զգաց երիտթուրքերի ազգայնական տրամադրությունների ընդերքում թաքնված մութ դիտավորությունների խարդավանքը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Այդ նախազգացումների մտապատկերներից նա կառուցում է «Կարմիր լուրեր բարեկամես» շարքը, որ Վարուժանն անվանեց «Տաղանդավոր ոճերեգություն»: Հայոց դանթեականի եղերամատյանում բանաստեղծը տարրալուծում է թուրք-ֆեոդոնների կենսահոգեբանությունը, վանդալիզմի «էսթետիկան», սադիզմի հոգեկան հաճույքը, որ վերաճում է բանաստեղծական հիմնի («Իրենց երգը»):

«Պաշտումով կը վերաբերվիմ կոմիտներուն հանդեպ», այսպես Վարուժանը գտավ «Ցեղին սիրտը» բանաստեղծական շարքի գաղափարը: Ցույց տալով հայ ժողովրդի զոհաբերությունը բազմիս վրա, բանաստեղծը պայքարի ու կորուսի երգով ոգեկոչում է նահատակներին, մահվան փառքը իմաստավորում ազատության վեհությամբ և ներբողում «ցեղին սրտի» հավերժությունը: Հայոց եղեռնապատումի ամենաարտահայտիչ դրվագներից են «Ջարդը» և «Կիլիկյան մոխիրներում» քերթվածները: Եթե առաջինը վերաբերում է 1895-1896 թվականների հայոց եղեռնին, ապա երկրորդը՝ պատմում է երիտթուրքերի սանձազերծած Ադանայի ոճրագործությունը: «Մահ և մոխիր», «միահամուռ կը խմեն արյուն ծերի ու մանկան», ահա ինչի է ընդունակ «վայրագ ոգին», «դահիճ ցեղը»: «Կիլիկիայի ջարդը ձնեց աղիքներս: Ցեղին հոգին արյուն կուլա մեջս, հրդեհված քաղաքներեն եկած ամեն լուր՝ տաք մոխրի պես կը թափի գլխուս և սրտիս վրա», գրում է Վարուժանը, թուրքի քաղաքակրթությունը նմանեցնելով «փտած կաթսաների կլայեկին» և հեգնելով այն «պոռնկացած» տեսակետը, թե «թուրքը ի բնե բարի է», իսկ վայրագությունների սկզբնապատճառը «հայի անխոհեմությունն է»:

Ցեղասպանության արհավիրքը և ազատագրական մաքառումը հայ գաղափարաբանությանը զբաղեցնում է ազգապահպանության ուղիների որոնմամբ, առաջադրելով պատմության և ոգու գոյական հիմունքները: Հայոց ոգու ինքնության ճանաչումը դառնում է ազգային մտածողության գլխավոր ուղղություններից մեկը: «Ո՞րն է էս ժողովրդի պատմական ճանապարհը, սրա գոյության խորհուրդը, ի՞նչ է կամենում սա, սրա ոգին: Եվ ու՞ր որոնենք էդ ոգին», գրում է Թումանյանը և դարերով երկնած մեր խորունկ հոգու անգին ու ծով գանձերի հավերժությունը խորհրդանշում հայոց հինավուրց լեռներում ծագող առավոտներով («Հայոց լեռներում»):

Լևոն Բաշալյանի, Ռուբեն Ջարդարյանի, Չյուկուրյանի, Չիֆթե Սարաֆի և այլ գրողների արձակ սյուժեներում փիլիսոփայական իմաստ է ստանում հայոց տոհմիկ ինքնության ու հայկական ոգու ստեղծող բնույթի գաղափարը: Բաշալյանի «Ցեղին ձայնը» նովելի պատմանի հերոսի անհատական զգացողություններն արթնանում են այն բնագոյներով, ինչը նե-

րարկվել է ցեղի արյան բջիջներում. «Կը խնդրեր այն գենքը, որ պիտի ապրեցներ զինքը... Արյունի մեջ ուներ այդ պետքը՝ դեպի իմացականությունը, դեպի գիտությունը, դեպի հառաջադիմությունը, դեպի հաղթանակը: Ատով էր, որ իր ցեղը տներ էր ու պիտի տներ»:

Ազգային ոգու նորակերտման գեղարվեստական արտահայտությունը հանդիսացավ հեթանոս շարժումը, որի միտումն է հայ արյունը վերածնել հեթանոս աստվածների ֆիզիկական հզորությամբ, վերադարձնել նրան ուժի, սեռի, գեղեցկության նախնական կուլտը: Գրական այդ հոսանքի բարձր արտահայտությունը հանդիսացավ Դ. Վարուժանի «Հեթանոս երգեր» շարքը, որի բնաբանն էր. «Ես կերգեմ զինին-Բագիններուն ծիծաղը և խորաններուն արյունը: Դարերու կյանքը կերգեմ, հանուն հաճույքի և տառապանքի գեղեցկության»:

Դեպքերի ընթացքը աստիճանաբար ցրում է պատրանքները երիտթուրքերի խոստացած ազատությունների վերաբերյալ: Երկրի քաղաքական մթնոլորտում կախվում է հայ ժողովրդի հանդեպ ազգայնամոլ կուսակցության մուր ղիտավորությունների աղետը: Այդ նախազգացումներն առավել տազնապալից են դառնում համաշխարհային պատերազմի նախօրեի քաղաքական լարված հանգամանքներում: «Վայ հայ ժողովրդին, -ասում է Զոհրապը, -եթե համաեվրոպական պատերազմ ծագի, թուրքերը իթթիհատեն դեկավարված՝ անպատճառ կը միանան Գերմանիո և թրքահայության համար մահացու վտանգ կա այնտեղ»:

«Այս հուսահատության, զգվանքի, անկարելի ստրկության, պոռնիկ համակերպումի և իմ բառարանես և Ձեր բառարանես բացակա ամեն հայիոյանքի արժանի օրերուն մեջ, հայ օրերուն մեջ», այսպես է Սիամանթոն բնութագրում հանգամանքների ողբերգական կացությունը: Եվ կատարվում է անխուսափելին: Օգտվելով պատերազմի խառնակ հանգամանքներից՝ երիտթուրքերի կառավարությունը բարբարոս ցեղի վանդալային բնազդը գրգռում է հայաստանության կոչով: Սանձագերծվում է Մեծ եղեռնը՝ ոչնչացնելով երկու միլիոն հայություն, բռնությամբ տեղահանված հոծ զանգվածների սովի, համաճարակի, զրկանքների ու խոշտանգման ճանապարհներով ապաստան են որոնում օտար հորիզոններում: Մարդկության պատմության մեջ այդ աննախադեպ ոճրագործությանը զոհ են գնում նաև հայ գրողներ ու մտավորականներ՝ Գրիգոր Զոհրապը, Ատոմ Յարաճանյան-Սիամանթոն, Դանիել Վարուժանը, Ռուբեն Զարդարյանը, Թևկատինցին, Ռուբեն Սևակը, Արտաշես Հարությունյանը, Երուխանը, Տիգրան Զյոկյուրյանը, Սմբատ Բյուրատը, Մելքոն Կյուրճյանը և ուրիշներ:

Հայոց մուսաները անհուն կսկիծով արտաբերեցին ազգային աղետի եղերերգը: «Հայրենիքում իմ արնաներկ», «Չարերի կոխան, խաչված իմ երկիր», «Իմ ժողովուրդը անել վշտի մեջ, երկիրն իմ անբախտ և աղետավոր», ազգային ցավը այսպես վերապրեց Վահան Տերյանը և հավատալով նրա վերածնությանը, դարերի հեռավորությունից վկայակոչեց «Երկիր Նաիրին», որպես հավերժական գոյության խորհրդանիշ. «Եգիպտական բուրգերը փոշի կդառնան, Արևի պես երկիր իմ, կվառվես վառման: Որպես Փյունիկ կրակից կելնես, կելնես նոր Գեղեցկությամբ ու փառքով վառ ու լուսավոր»: Հովհաննես Թումանյանը հոգեհանգիստ կարդաց նահատակված զոհերին՝ «Հանգեք իմ որբեր... Իզուր են հուզմունք, իզուր և անշահ, Մարդակեր գազան՝ մարդը դեռ երկար էսպես կը մնա...», և ի լուր աշխարհի ազդարարեց պատգամը, թե «Հայաստանը պետք է խոսի»:

«Եվ պետք է խոսի էնքան լուրջ ու զգաստ, ինչքան լուրջ ու զգաստ է լինելու ամենից մեծ վշտավորն ու ամենից շատ վտանգվածը ժողո-

վորդների մեջ, այլև էնքան հաստատուն ու բաց ճակատով կարող է խոսել մի ժողովուրդ, որ ապրել է մարդկային լավագույն ձգտումներով և ամեն ինչ տվել է ու կտա ազատ կյանքի համար» (Հ. Թումանյան, ԵԺ, հ.4, Երևան, 1961, էջ 396): Բանաստեղծի ակնարկած այդ խոսքը եղավ Հայաստանի անկախ հանրապետության ստեղծումը, որը իրականացնելով պատմության հազարամյա երազանքը, հավաստեց Հայկական ոգու անխորտակելիության ու հարատև գոյության առասպելը:

Եղեռնը խորապես ցնցեց հայոց ազգային հոգեբանությունը, իր դրոշմը դրեց հոգևոր մշակույթի՝ պատմագրության, գրականության, արվեստի, փիլիսոփայության վրա և ստեղծեց ոճրապատումի, հայրենաբաղժության, կարոտախտի մի հսկայական ժառանգություն, որը բացառիկ արժեք է ներկայացնում համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ:

РЕЗЮМЕ

Сергей Саринян
Геноцид армян в литературе 19-го века.

В статье рассматривается художественное отображение геноцида армян в литературе конца 19-го начала 20 века. Автор пришел к выводу, что геноцид глубоко потряс армянскую национальную психологию и оставил неизгладимый след в ее духовной культуре созданием огромного литературного наследия-литературы о геноциде и ностальгии, что представляет исключительную ценность в истории мировой культуры.

SUMMARY

Sergey Sarinyan
Armenian Genocide in 19th-Century
Literature

The article is devoted to the artistic reflection of the Armenian genocide in the literature of the late 19th and early 20th century. Author comes to the conclusion that genocide has deeply shocked the Armenian national psychology and put an indelible stamp on its spiritual culture by creating great literary heritage-literature of genocide and homesickness, that represents exceptional value in the history of the world culture.